

FLOTANTNE ETNIČKE GRUPE U DEMOGRAFSKIM ISTRAŽIVANJIMA – METODOLOŠKI PROBLEMI, PRISTUPI I PRIMERI

Aleksandar KNEŽEVIĆ

Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski Trg 3/III, 11000 Beograd, Republika Srbija
e-mail: knezevic@gef.bg.ac.rs

IZVLEČEK

Uporaba subjektivnih kriterijev kot uradnega načela etnične identifikacije srbskega prebivalstva v popisni in vitalni statistiki je omogočila pojav etnične mimikrije in nastanek flotantnih etničnih skupin. Bistvena značilnost flotantnih etničnih skupin je labilnost pri opredeljevanju etničnih značilnosti, ki neposredno vpliva na kakovost dobljenih etno-statističnih podatkov, variabilnost trendov populacijske dinamike in, iz njih izhajajoče, demografske kazalnike. Kvantitativni del raziskovanja v pričujočem članku sloni na rezultatih statistične analize trendov rasti prebivalstva glede na narodno pripadnost v obdobju od leta 1948 do 2011, ki predstavljajo osnovo za ločevanje etničnih skupin glede na raven odstopanja in podobnosti variacij trendov. Kvalitativni del raziskovanja pa je zasnovan na diferenciaciji variabilnosti trendov etničnih skupin glede na vzrok ter na vzpostavitvi podlage za oblikovanje tipologije flotantnosti.

Ključne besede: etnične značilnosti, popis prebivalstva, vitalna statistika, etnična mimikrija, flotantne etnične skupine, variabilnost populacijske dinamike

GRUPPI ETNICI FLUTTUANTI NELLE RICERCHE DEMOGRAFICHE – PROBLEMI METODOLOGICI, APPROCCI E ESEMPI

SINTESI

L'applicazione del criterio soggettivo in qualità di principio ufficiale di identificazione etnica della popolazione in Serbia nella statistica di censimento e quella vitale, ha consentito la comparsa della mimicry etnica e la nascita dei gruppi etnici fluttuanti. La caratteristica principale dei gruppi etnici fluttuanti è la labilità che riguarda soprattutto la dichiarazione degli emblemi etnici, il che influisce immediatamente sulla qualità dei dati etno-statistici ottenuti e, sulla variabilità delle tendenze della dinamica delle popolazioni e degli indicatori demografici che ne risultano. La parte quantitativa della ricerca è basata sui risultati dell'analisi statistica che riguarda le tendenze di crescita della popolazione secondo l'appartenenza nazionale nel periodo 1948-2011. Questi risultati costituiscono la base per la diversificazione tra i gruppi etnici secondo il livello di variazione e la somiglianza tra le variazioni delle tendenze. La parte qualitativa della ricerca è basata sulla differenziazione della variabilità delle tendenze tra i gruppi etnici secondo il campione e sulla costruzione della base per la tipologia di fluttuamento.

Parole chiave: emblemi etnici, censimento della popolazione, statistica vitale, mimicry etnica, gruppi etnici fluttuanti, variabilità della dinamica delle popolazioni

UVOD

Istraživanja stanovništva prema etničkim obeležjima već duže vreme zauzimaju zapaženo mesto u demografiji, a rezultati pokazuju određene relacije između populacionih trendova i etničke strukture. U užem smislu, etnodemografska diferencijacija se zasniva na izraženim disparitetima trendova prirodnog kretanja stanovništva različitih etničkih obeležja. Međutim, trendovi se najčešće izvode na osnovu zvaničnih podataka popisne i vitalne statistike čija upotreba zahteva određeni oprez. Ovo je naročito važno jer su pitanja nacionalnog, jezičkog i verskog identiteta vrlo izražena u javnoj sferi društvenog života, ali i ugrađena u pravni i politički poredak svake države. Strepnja da će se etno-kulturni pluralizam negativno odraziti na etnodemografsku diferencijaciju pojačala je potrebu za kvantitativnim istraživanjima demografskih karakteristika stanovništva prema etničkim obeležjima, ali i za preispitivanjem metodoloških rešenja etnostatističke evidencije, počev od definicija, kategorizacije i statističke klasifikacije, pa sve do načina prikupljanja i objavljivanja podataka. Pitanja suvereniteta, ljudskih prava, diskriminacije, koegzistencije, različitosti u multikulturalnim društvima, kao i nacionalnog, jezičkog i verskog identiteta, obično imaju svoj statistički odraz u rezultatima demografskih istraživanja. Međutim, metodološka rešenja etnostatističke evidencije ostavljaju dovoljno prostora za relativizaciju izvedenih demografskih pokazatelja i trendova jer popisi stanovništva često predstavljaju mnogo više od proste refleksije društvene stvarnosti. Suprotno tome, oni imaju ključnu ulogu u konstrukciji te realnosti, posebno kroz podele stanovništva uvođenjem identitetske kategorizacije na osnovu rasne, etničke, lingvističke ili konfesionalne pripadnosti. To je naročito vidljivo pri demografskim proučavanjima flotantnih etničkih grupa, koje u užem smislu definišemo kao etničke grupe/zajednice/identitete/modalitete¹ čiji pripadnici često menjaju stav pri deklarisanju etničkih obeležja u popisnoj i vitalnoj statistici. Etnostatističkim istraživanjima stanovništva Srbije je utvrđena izražena flotantnost kod nekoliko etničkih grupa u skoro svim popisima sprovedenim u periodu od 1948–2011. godine što neposredno utiče na kvalitet dobijenih podataka, koji u nekim slučajevima nemaju upotrebnu vrednost, a čija nekritička primena može dovesti do potpuno pogrešnih i naučno neosnovanih zaključaka. U ovom radu analizirane su karakteristike populacione dinamike flotantnih etničkih grupa u Srbiji čija statistička varijabilnost zahteva posebne metodološke pristupe u demografskim proučavanjima.

OD POPISNOG PRIOMORDIJALIZMA DO ETNOSTATISTIČKOG DETERMINIZMA

Jedna od najvećih dilema prilikom prikupljanja, obrade i publikovanja etnostatističkih podataka u većini evropskih zemalja je u vezi sa tumačenjem pojma etničkog identiteta. Nacionalna pripadnost i državljanstvo su promenljivi koncepti u zemljama Zapadne Evrope koji često poistovećuju nacionalne i etničke grupe. Principi i preporuke UN za popise iz 1998. godine su u potencirali definicije i kriterijume prema sopstvenom državnom kontekstu, a ne iscrpne spiskove obeležja koja se mogu koristiti za identifikaciju etničke pripadnosti. Državljanstvo i država rođenja su bili preporučeni kao ključna obeležja, a etnička nacionalnost, veroispovest i jezik kao opciona, odnosno dopunska obeležja. Prema aktuelnim međunarodnim preporukama za sprovođenje popisa nedvosmisleno je naglašena subjektivna dimenzija etno-kulturnih obeležja kroz slobodnu izjavu ispitanika, ali i politički senzibilitet manjinskih grupa na diskriminaciju na osnovu etničkog ili religijskog identiteta (United Nations, 2006, 95).

Kategorizacija etničkog identiteta je kroz razne administrativne procedure dobila značaj tek sa nastankom savremenih nacionalnih država. Iz istorijske perspektive, kolektivni identiteti su postojali i ranije ali su često bili fluidni, odnosno nisu nužno bili statični. Sa razvitkom savremenih država, političke elite su činile velike napore da kategorizacijom stanovništva stvore, kako državne, tako i etničke granice. To znači da su zvanične statistike imale značajnu ulogu u procesima partikularizacije stanovništva i stvaranja suverenih naroda (nacija) na osnovu pravnog ili etno-kulturološkog, ili oba kriterijuma (Kertzer, Arel, 2002; Petit, 2013). Etnostatistička kategorizacija se u različitim državama menjala razvijajući nove modalitete u skladu sa političkim i opštim društvenim okolnostima. U kolonizovanim državama je bila izražena kolektivna identifikacija domorodačkog stanovništva kategorijom 'drugi', dok je razvitak rasne kategorizacije najuočljiviji na primeru Sjedinjenih Američkih Država. Tako je u američkim popisima kategorija 'non-white' menjana kategorijama 'Negro', 'Afro American' i 'Black American'. Kategorija 'Spanish speaking residents' zamenjena je kategorijom 'Hispanic Americans', koja je uslovlila kreiranje novog modela 'White non-Hispanic'. Imigranti iz Turske, Irana i Istočne Evrope u švedskoj statistici se determinišu kao 'Non-Nordic'. Kategorija 'Non-Jews' u Izraelu identifikuje Arape različitih veroispovesti, a 'Non-Whites' u SAD determinišu crne i azijske Amerikance (Goldscheider, 2002, 72–73). U Kanadi kategorije zemlja rođenja,

1 Rad se ne bavi identitetskim pitanjima, teorijskim raspravama o shvatanju pojmova *etnicitet*, *etnos*, *narod*, *nacija*, kao ni problemima kategorizacije nacionalnih manjina koje su bile sastavni deo metodoloških rešenja popisne i vitalne statistike od 1948–2011. godine (*etničke manjine*, *nacionalne manjine*, *etničke zajednice*, *narodnosti*, *nacionalne zajednice*). Iz razloga lakšeg razumevanja problema flotantnosti u demografskim istraživanjima, u radu je korišćen pojam *etnička grupa* kao sinonim za sve etno-nacionalne, etno-konfesionalne i etno-kulturne modalitete, bez sugestivne namere određenja njegovog teorijskog, pravnog i političkog značenja.

jezik, religija ili poreklo čine osnovu za određivanje etničkog identiteta.

U statistici Ruske Federacije i bivšeg SSSR-a centralna etnostatistička obeležja su nacionalna pripadnost i maternji jezik. U statističkoj nomenklaturi prema nacionalnosti iz 1989. godine svoje mesto je našlo 128 modaliteta. Prema podacima popisa iz 2002. godine u Ruskoj Federaciji je živelo 182 naroda, odnosno 142 naroda i 40 etničkih grupa, dok je 2010 godine popisano 193 naroda, odnosno 145 naroda i 48 etničkih grupa. Zanimljivo je da se u odgovorima na pitanje o nacionalnoj pripadnosti stanovništva u popisu 2002. godine našlo oko 800 etničkih modaliteta što je bio razlog da se angažuju timovi etnologa. Na primer, u zavisnosti od geografskog razmeštaja, za nacionalnu pripadnost Baškiri dobijali su se odgovori 'Baškirot' ili 'Baškurt', za Tuvance 'Tuva', 'Tiva', 'Tiva-Kidži', za Burjate, 'Burjad', itd. (Population of Russia 2003-2004., 2006). Pitanja o maternjem jeziku su bila prisutna u gotovo svim savremenim popisima od 1897. godine, dok se od 1970. godine postavlja i pitanje o „vladanju jezikom drugih naroda SSSR-a“ (pri čemu je ispitanik u odgovoru mogao navesti samo jedan od jezika), dok je 2010. godine pitanje modifikovano u „vladanje drugim jezicima“.

Etničke i rasne kategorizacije su najizraženije u popisima stanovništva, ali su takođe prisutne i u vitalnoj statistici i drugim tipovima evidencije. Tako je u statističkim obrascima rođenih u Istočnoj Evropi dominantna upotreba obeležja etničke nacionalnosti, u Finskoj i Qubecu maternjeg jezika, a u SAD rasne pripadnosti (Courbage, 1998; Snipp, 1989).

U dokumentima migracione statistike bivšeg SSSR moguće je pronaći podatke o etničkoj pripadnosti migranata, a u Imigracionoj službi SAD početkom XX veka korišćena je lista sa 48 modaliteta rasa ili naroda novih imigranata na Ellis Island (Kertzer, Arel, 2002, 3).

Sa druge strane, u Francuskoj su pitanja o rasnoj i etničkoj pripadnosti odsutna iz popisnih obrazaca, a analitička razlika između rasno zasnovane diskriminacije i rasno zasnovane klasifikacije nije razumljiva (Simon et al., 2015). U Francuskoj je, kao i u većini država Zapadne Evrope, rasa u potpunosti zanemarena kao deskriptivna i neadekvatna statistička kategorija (Coleman, 2012). „Izostanak definicija rase i etničkog porekla, kao i nemoć pred rešavanjem mogućih sukoba između potrebe za prikupljanjem ovih podataka i zaštite ravnopravnosti i poverljivosti podataka, u potpunosti određuju pristup etnostatističkoj evidenciji u evropskim zakonima. Francuska ima restriktivan zakonski okvir o prikupljanju podataka koji otkrivaju rasno ili etničko poreklo i verska uverenja jer se smatraju društveno osetljivim“ (Chopin et al., 2014, 16). Francuski otpor uključivanju etničke i kulturne komponente u popise ima pozadinu u Ustavnom sekularizmu i očuvanju francuskog identiteta. Nacionalnost se u Francuskoj tumači kao građanski ili pravni identitet, blizak državljanstvu,

dok je u Istočnoj Evropi i bivšim sovjetskim državama je više usklađena sa kulturnim identitetom i etničkim poreklom (Blum, 2002).

U zavisnosti od karaktera prikupljenih identitetskih podataka u popisima stanovništva Simon (2007) je izdvojio tri tipa evropskih država: *države centri* u kojima se prikupljaju podaci o zemlji rođenja (EU 15-bez država Severne Evrope i Turska); *države mozaici* u kojima se prikupljaju podaci o nacionalnoj/etničkoj pripadnosti i jeziku (Baltičke države, Centralna i Istočna Evropa i Balkan); *post-migracione, multikulturalne države* u kojima se prikupljaju podaci o etničkoj pripadnosti, religiji i zemlji rođenja roditelja (Ujedinjeno Kraljevstvo, Republika Irska, Holandija, Skandinavske države).

Prikupljanje podataka o etničkim obeležjima stanovništva Srbije ima dugu tradiciju, a pitanje o **nacionalnoj pripadnosti** stanovništva je prvi put postavljeno u popisu Kneževine Srbije 1866. godine (Radovanović, 2005). U svim popisima stanovništva Srbije od polovine XIX veka do danas centralno mesto su imala pitanja o etničkim obeležjima, pri čemu direktno pitanje o nacionalnoj pripadnosti ima kontinuitet u svim sprovedenim popisima posle Drugog svetskog rata. Hronološki posmatrano, od početka XX veka na popise stanovništava Srbije su direktno uticali društveno-politički tokovi, počev od unitarističke ideologije jugoslovenstva koja se refletovala kroz metodologiju prikupljanja i objavljivanja etnostatističkih podataka 1921. i 1931. godine (Radovanović, 2007), preko uspostavljanja tzv. „jugoslovenskog modela socijalizma“ koji je podrazumevao rešavanje otvorenog nacionalnog pitanja konstruisanjem novih nacionalnih modaliteta, preko atmosfere etničkog prebrojavanja i ciljanog etničkog raslojavanja uoči raspada SFR Jugoslavije, pa sve do popisa nakon demokratskih promena koji su bili sprovedeni u uslovima snažne dominacije koncepta tzv. „političke korektnosti“ (Knežević, Radić, 2016, 71).

Podaci o nacionalnoj pripadnosti od 1948. godine su prikupljeni pod uslovima ustavnih načela koja su garantovala potpunu slobodu nacionalnog izjašnjavanja svih građana. „Iako Ustav ne predviđa izričito, sloboda izražavanja nacionalne pripadnosti u sebi sadrži i slobodu izbora nacionalne pripadnosti, pa i slobodu promene nacionalne pripadnosti prema sopstvenom izboru. Drugim rečima, sloboda izražavanja nacionalne pripadnosti prvenstveno podrazumeva individualni odnos prema sopstvenom identitetu“ (Đurić et al., 2014, 15). Ponuđena metodološka rešenja koja su podrazumevala bezuslovnu primenu subjektivnog kriterijuma pri deklarisanju etničkog identiteta imala su nepovoljan uticaj na pouzdanost popisnih rezultata jer su omogućavala vidne oscilacije pojedinih etničkih grupa (Radovanović, 1995; Mrđen, 2002; Knežević, 2011). Dakle, kada govorimo o nacionalnoj strukturi stanovništva Srbije, moramo imati u vidu činjenicu da statistika raspolaze brojem „nacionalno deklariranih“, koji ne mora da odražava i stvarnu etničku pripadnost.

Pored navedenog, etnodemografska istraživanja dodatno otežavaju i česte promene statističkih klasifikacija nacionalnosti kroz uvođenje novih modaliteta,² česte nedoumice oko definisanja naroda, nacionalnih manjina, etničkih grupa (Janjić, 1988; Bufon, 1997; Josipović, 2014), kao i zbirno iskazivanje podataka za određene etničke zajednice. Iz navedenog bi se moglo zaključiti da je skoro svako izjašnjavanje o etničkoj pripadnosti imalo političku konotaciju koja se kvantitativno mogla meriti u popisnim podacima, počev od pokušaja da se na ideološkim osnovama naprave nove etničke konstrukcije, do pokušaja da se tzv. „ustavnim nacionalizmom“ pomire dva suprotstavljena koncepta suvereniteta, teritorijalni i etnonacionalni (Hayden, 1993).

Pitanje o *maternjem jeziku*, kao jednom od ključnih etnokulturnih obeležja, je postavljano u kontinuitetu u svih šest sprovedenih popisa u Kraljevini Srbiji u periodu 1884–1910. godine, u oba međuratna jugoslovenska popisa, a osim u popisu 1948. godine, postavljano je i u svim popisima posle Drugog svetskog rata.³ Iako se u etnodemografskim istraživanjima maternji jezik tretira kao objektivnije obeležje od nacionalne pripadnosti, podaci pokazuju određenu varijabilnost koja je u korelaciji sa promenama statističkih nomenklatura maternjeg jezika, odnosno nacionalnosti.⁴ Nepodudaranja jezičke i nacionalne pripadnosti (alterofonija) javlja se često i kao posledica flotantnog ponašanja određenih etničkih grupa. Zato maternji jezik ne mora uvek da bude dovoljna odrednica za pripadnost nekoj nacionalnoj grupi jer nije retka pojava da više etničkih zajednica istovremeno deklariraju različitu nacionalnu pripadnost i isti maternji jezik (Sentić, Breznik, 1968).⁵

Informacije o *konfesionalnim obeležjima* stanovništva Srbije prikupljane su u gotovo svim popisima stanovništva Srbije do 1910. godine, kao i oba predratna jugoslovenska popisa 1921. i 1931., dok je u periodu socijalističke Jugoslavije pitanje veroispovesti imalo izraženu ideološko-političku konotaciju. Postavljeno je samo 1953. godine, a vraćeno u popis 1991. godine, više u funkciji fundiranja politike etničkog prebrojavanja, nego demokratske prakse slobodnog iskazivanja verske pripadnosti. U zavisnosti od načina na koji se postavlja, pitanje o veroispovesti može imati naglašeni subjektivni karakter, ili može da odražava samo formalnu pripadnost određenoj religiji.⁶ Prema aktuelnim metodološkim rešenjima pitanje o verskoj pripadnosti je otvorenog tipa, a prema članu 43. Ustava Republike Srbije građanin nije dužan da se izjasni. Odgovori su dobijani po subjektivnom kriterijumu, a na osnovu ličnog ubeđenja i shvatanja religije.

Pored popisa stanovništva, u etnodemografskim istraživanjima podjednako važan izvor podataka je vitalna statistika (statistika rađanja, umiranja, sklopljenih i razvedenih brakova). Statistika vitalnih događaja se u Srbiji beleži još od prve polovine XIX veka, ali je distribucija podataka po nacionalnosti dostupna tek od pedesetih godina XX veka. Vitalna statistika u posleratnom periodu je bila podložna metodološkim promenama, naročito 1965–1970. godine, kada je bez objašnjenja obustavljeno prikupljanje i objavljivanje vitalnih događaja po nacionalnosti, što znatno otežava etnodemografska proučavanja iz tog perioda. Ovo je posebno važno za demografska proučavanja onih nacionalnih zajednica kod koji su u tom periodu ostvarile značajne demografske promene (npr. Slovenci u Srbiji).⁷ Osnovni

2 U periodu od 1948–2011. godine statistička klasifikacija stanovništva Srbije prema nacionalnosti je menjana u svim međupopisnim periodima, bilo da se radi o uvođenju novih, ili preimenovanju postojećih modaliteta. Statistička klasifikacija je proširena sa 23 modaliteta iz 1948. godine, na 46 nacionalnih modaliteta 2011. godine (Knežević, Radić, 2016, 72).

3 Definicija maternjeg jezika koja je primenjena u popisu 1953. godine je podrazumevala jezik kojim lice u svom domaćinstvu 'pretežno govori', odnosno jezik koji lice smatra svojim maternjim jezikom. U kasnijim popisima pod maternjim jezikom se podrazumevao jezik kojim je neko lice naučilo da govori u najranijem detinjstvu, odnosno jezik koji lice smatra svojim maternjim ako se u domaćinstvu govori više jezika.

4 U popisu 2002. godine uvedeni su modaliteti bosanskog, cincarskog i kineskog maternjeg jezika, dok je klasifikacija maternjeg jezika 2011. godine proširena sa bunjevačkim, goranskim, jermenskim, crnogorskim, šokačkim i šopskim jezikom.

5 Značajni dispariteti se pojavljuju kod Vlaha i Roma ali su prisutni, u većoj ili manjoj meri, i kod ostalih etničkih zajednica. U popisu 1953. godine, najveća odstupanja su zabeležena kod Vlaha, kojih je prema popisnim rezultatima bilo 28.047, dok je broj stanovnika koji je deklarirao vlaški maternji jezik iznosio 198.861. Prema rezultatima popisa 1991. godine kod Srba, Slovenaca i Crnogoraca nije bilo većih odstupanja, dok je visok stepen alterofonije bio izražen kod flotantnih etničkih grupa. Iste godine kod Jugoslovena se najčešće javlja srpski ili hrvatski maternji jezik, 21% Bugara deklariralo srpski maternji jezik, dok je kod Muslimana podudarnost iznosila svega 33,6% što je bio rezultat masovne deklaracije bošnjačkog jezika koji se tada nije nalazio u statističkoj nomenklaturi jezika pa je bio svrstavan u kategoriju „ostali jezici“. Prema rezultatima popisa iz 2002. godine, visok stepen etnofonije (preko 90%) je bio prisutan kod Srba, Mađara, Slovaka, Albanaca i Bošnjaka, dok je značajna alterofonija bila izražena kod Crnogoraca, Makedonaca, Muslimana i Hrvata. Prema rezultatima popisa 2011. godine, ukupan udeo etnofonije pripadnika 27 analiziranih nacionalnih zajednica iznosio je oko 96%, a alterofonije blizu 4% (Radovanović, 1995, 206; Knežević, 2011, 136-137; Đurić et al., 2014, 149).

6 U jugoslovenskim popisima 1921. i 1931. godine subjektivni kriterijum pri deklarisanju verske pripadnosti stanovništva je imao veoma slab uticaj (udeo građana koji se nisu deklarirali prema veroispovesti iznosio je manje od 1%) pa su dobijeni odgovori predstavljali formalnu pripadnost na osnovu koje se često izvodi etnička struktura stanovništva. U popisu 1953. godine, pitanje o veroispovesti je formulirano kao „odnos prema veri“, uz objašnjenje da lice koje ima određeno versko ubeđenje upisuje veroispovest koju ispoveda, odnosno ako nema, upisuje „bez vere“.

7 Tačnu godinu u kojoj je prvi put više Slovenaca u Srbiji umrlo nego što se rodilo nije moguće utvrditi jer je ondašnja jugoslovenska statistika bez ikakvog objašnjenja obustavila prikupljanje podataka vitalne statistike po nacionalnosti, i na taj način u periodu 1965–1970. godine stvorila 'rupu' u podacima demografske statistike. Ovaj statistički nedostatak onemogućava računanje pokazatelja, i u izvesnoj meri otežava praćenje prirodnog kretanja stanovništva po nacionalnosti, što je od posebne važnosti za Slovence u Srbiji jer je njihov negativan prirodni priraštaj otpočeo upravo u ovom periodu (Knežević, 2012, 181).

nedostatak važeće metodologije registracije i objavljivanja vitalnih događaja po nacionalnosti predstavlja činjenica da su postojeći podaci o natalitetu distribuirani po nacionalnosti majke, što znači da raspolažemo samo brojem rođene dece od nacionalno deklariranih majki. Nacionalna deklaracija majke je subjektivnog karaktera i ne mora odražavati njeno etničko poreklo, dok je evidencija smrtnog događaja pod uticajem izjave izvestioca. Ovo rešenje omogućava pojavu razlike u nacionalnoj deklaraciji pri evidenciji rađanja i smrti iste osobe što je izraženo kod flotantnih etničkih grupa, a posebno kod Roma (Knežević, 2010b, 53).

METODOLOGIJA RADA

Jednu od osnovnih karakteristika današnjeg nacionalnog sastava Republike Srbije čini značajan udeo lica drugih nacionalnosti sa etničkom matricom van Srbije, kao i onih bez matične države. Istorijski događaji u Srbiji u protekla dva veka su obeleženi dinamičnim i vrlo složenim političko-geografskim i prostorno-demografskim procesima koji se nalaze u osnovi današnje etničke strukture, a čiju heterogenost su pokazali su i rezultati popisa stanovništva iz 2011. godine prema kojima su Srbi činili udeo od 83.3%, dok se u okviru ostale 44 etničke grupe deklariralo 12% stanovništva.⁸

Etnička struktura Srbije je formirana pod uticajem brojnih faktora koji se u najširem smislu mogu razvrstati na demografske i nedemografske. Demografski faktori su direktni i podrazumevaju diferencijalne trendove prirodne i migracione komponente populacione dinamike, kao i strukturnih promena stanovništva prema etničkoj pripadnosti. Nedemografski faktori deluju posredno, pri čemu ključnu ulogu ima promena stava pri deklarisanju etničkih obeležja (pre svega nacionalne pripadnosti) usled primene subjektivnog kriterijuma kao zvaničnog principa nacionalne identifikacije u popisnoj i vitalnoj statistici. Drugi važan nedemografski faktor se odnosi na promene metodoloških rešenja zvanične etnostatističke evidencije i statističkih nomenklatura etničkih obeležja. Kao rezultat pomenutih činilaca pojedine etničke grupe su s vremenom povećavale svoj broj i udeo u ukupnom stanovništvu, dok su druge imale stagnirajuće ili negativne trendove. Zato je cilj ovog rada kauzalno istraživanje varijabilnosti demografskih trendova flotantnih etničkih grupa, i objašnjenje relativističkog karaktera etnostatističkih podataka koji se često nekritički koriste pri kreiranju i sprovođenju javnih politika.

Prostorni obuhvat istraživanja je definisan teritorijom Republike Srbije⁹, a vremenski okvir predstavlja period

od 1948–2011. godine. U radu je naglašena upotreba demografskog metoda koji omogućava potpunu hronologiju naučnog zaključivanja i daje mogućnost provere empirijske građe, što nije slučaj u većini društvenih nauka. Zato je demografski metod izrazito upotrebljiv kod kauzalnih istraživanja varijabilnih demografskih pokazatelja, a njegova primena je značajna zato što precizno usmerava istraživača na fazna istraživanja, od prikupljanja, obrade i sređivanja podataka u tzv. 'sirovom' statističkom obliku, preko demografske analize, do faze istraživanja uzročno-posledičnih veza koja u sebi sintetiše sve logičko-misaone procese. Za analizu varijabilnosti flotantnih etničkih grupa u radu su korišćeni statistički metodi standardne devijacije i hijerarhijske klusterske analize na originalnim podacima indeksa rasta stanovništva po nacionalnosti Ward Linkage metodom, pri čemu je sličnost varijacija iskazana modelom kvadratne euklidske distance.

Osnovni izvori etnostatističkih podataka koji su korišćeni u radu su popisi stanovništva i vitalna statistika, a analitički deo rada objašnjava uticaj varijabilnosti obeležja nacionalne pripadnosti stanovništva na kvalitet dobijenih demografskih pokazatelja i njihovih trendova.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Dinamika stanovništva Srbije posle Drugog svetskog rata ukazuje na izrazite razlike u tempu rasta/pada broja stanovnika prema deklariranoj nacionalnosti što potvrđuje ranije iznetu tezu o neophodnom analitičkom pristupu razmatranja popisnih etnostatističkih podataka (Tabela 1).

Kvantitativni deo istraživanja je iskazan rezultatima koji su dobijeni statističkim analizama popisnih podataka o nacionalnoj pripadnosti stanovništva Srbije u periodu od 1948–2011. godine. Lančani indeks rasta (Tabela 2), rezultati hijerarhijske klaster analize na originalnim podacima indeksa rasta (Grafikon 1; Tabela 3) i standardna devijacija indeksa rasta po nacionalnosti (Tabela 4; Grafikon 2) pokazuju da se u međupopisnim periodima, jasno izdvajaju dva modela promene populacione dinamike.

DISKUSIJA REZULTATA-UZROCI I TIPOVI FLOTANTNOSTI

Na osnovu predstavljenih rezultata kvantitativnih istraživanja varijabilnosti indeksa rasta stanovništva Srbije prema deklariranoj nacionalnoj pripadnosti u periodu 1948–2011, izdvajaju se dva modela dinamike rasta.

⁸ Prema rezultatima popisa stanovništva Republike Srbije iz 2002. godine, Srbi su činili udeo od 82.9%, dok se u okviru 40 nacionalnih ili etničkih zajednica deklariralo 14.7% stanovništva (Etnički mozaik Srbije, 2004; Knežević, 2005, 104).

⁹ Popisni rezultati za 1991., 2002. i 2011. godinu ne obuhvataju prostor AP Kosova i Metohije, dok su za 1991., i 2011. godinu prikazani konačni rezultati popisa u opštinama Bujanovac, Preševo i Medveđa u južnoj Srbiji, bez obzira na nedovoljan obuhvat albanskog stanovništva.

Tabela 1: Stanovništvo Republike Srbije prema nacionalnoj pripadnosti, 1948–2011. (Izvor: Popisi stanovništva Srbije (1948–2011))**Table 1: Population of the Republic of Serbia according to declared nationality, 1948–2011.**

	1948	1953	1961	1971	1981	1991 ¹⁾	2002 ¹⁾	2011 ¹⁾
UKUPNO	6527966	6979154	7642227	8446591	9313677	7759920	7498001	7186862
Srbi	4823730	5152939	5704686	6016811	6182159	6252405	6212838	5988150
Albanci ³⁾	532011	565513	699772	984761	1303032	15406	61647	5809
Aškalije	/	/	/	/	/	/	584	997
Bošnjaci	/	/	/	/	/	/	136087	145278
Bugari	59472	60146	58494	53800	33455	26698	20497	18543
Bunjevci ⁴⁾	/	/	/	/	/	21434	20012	16706
Vlasi	93440	28047	1368	14724	25596	17804	40054	35330
Goranci	/	/	/	/	/	/	4581	7767
Grci ⁵⁾	/	1279	1178	840	757	916	572	725
Egipćani	/	/	/	/	/	433	814	1834
Jevreji ⁵⁾	/	1054	1250	1128	683	1107	1158	787
Jermeni	/	/	/	/	/	/	/	222
Jugosloveni ⁶⁾	/	/	20079	123824	441941	320168	80721	23303
Mađari	433701	441907	449587	430314	390468	343800	293299	253899
Makedonci	17917	27277	36288	42675	48986	45068	25047	22755
Muslimani	17315	81081	93467	154330	215166	180222	19503	22301
Nemci	41460	46228	14533	9086	5302	5172	3901	4064
Romi	52181	58800	9826	49894	110959	94492	108103	147604
Rumuni	63160	59705	59505	57419	53693	42316	34576	29332
Rusi	13329	7829	6984	4746	2761	2473	2588	3247
Rusini ²⁾	22667	23720	25658	20608	19757	18052	15905	14246
Slovaci	73140	75027	77837	76733	73207	66772	59021	52750
Slovenci	20998	20717	19957	15957	12006	8001	5104	4033
Turci	1914	54526	44434	18220	13890	765	522	647
Ukrajinci ²⁾	/	/	/	5643	5520	5042	5354	4903
Hrvati ⁴⁾	169864	173246	196409	184913	149368	97344	70602	57900
Cincari	/	/	/	/	/	/	293	243
Crnogorci	74860	86061	104753	125560	147466	118934	69049	38527
Česi	6760	5948	5133	4149	3225	2675	2211	1824
Šokci ⁴⁾	/	/	/	/	/	1738	717	607
Šopi	/	/	/	/	/	/	/	142
Ostali	9214	7807	7267	6989	17289	7166	7051	9530
Neizjašnjeni	/	/	/	4486	7834	10718	107732	160346
Regionalni	/	/	/	10409	6848	4841	11485	30771
Nepoznato	/	1994	5604	30274	43222	47958	75483	81740

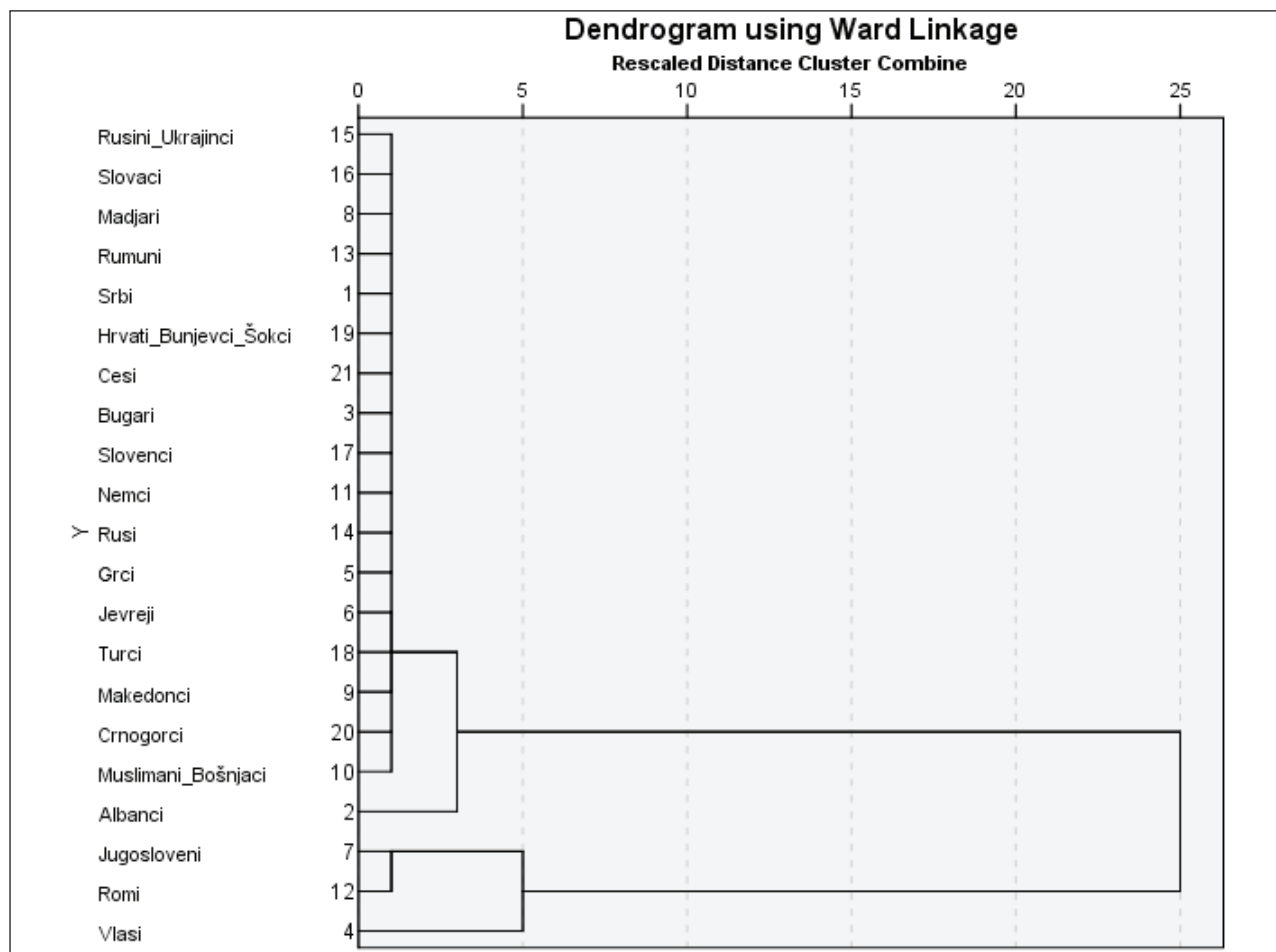
Napomene:

¹⁾ Bez podataka za AP Kosovo i Metohiju;²⁾ Do popisa 1971. godine Ukrajinci i Rusini su prikazivani zbirno;³⁾ 1991. i 2011. godine nepotpun obuhvat albanskog stanovništava u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveda;⁴⁾ Do popisa 1991. godine Bunjevci i Šokci su prikazivani zbirno sa Hrvatima;⁵⁾ U popisu 1948. godine u FNR Jugoslaviji popisano je ukupno 6.853 Jevreja i 1.830 Grka koji nisu bili posebno iskazani po republikama već su svrstani u kategoriju ostali;⁶⁾ U popisu 1961. godine modalitet Jugosloven obuhvata građane koji se nisu bliže nacionalno deklarirali ili su deklarirali regionalnu pripadnost.

Tabela 2: Indeks rasta stanovništva Srbije po nacionalnoj pripadnosti, 1948–2011. (Izvor: Proračun na osnovu podataka iz Tabele 1)**Table 2: Growth Index of Serbian population according to declared nationality, 1948–2011.**

	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91	2011/02
UKUPNO	106,9	109,5	110,5	110,3	83,3	96,6	95,9
Srbi	106,8	110,7	105,5	102,7	101,1	99,4	96,4
Albanci	106,3	123,7	140,7	132,3	1,2	400,1	9,4
Aškalije	/	/	/	/	/	/	170,7
Bošnjaci	/	/		/	/	/	106,8
Bugari	101,1	97,3	92,0	62,2	79,8	76,8	90,5
Bunjevci	/	/		/	/	93,4	83,5
Vlasi	30,01	4,9	1076,3	173,8	69,6	225,0	88,2
Goranci	/	/		/	/	/	169,5
Grci	/	92,1	71,3	90,1	121,0	62,4	126,7
Egipćani	/	/	/		/	188,0	225,3
Jevreji	/	118,6	90,2	60,5	162,1	104,7	68,0
Jugosloveni	/	/	616,7	356,9	72,4	25,3	28,9
Mađari	101,9	101,7	95,7	90,7	88,0	85,4	86,6
Makedonci	152,2	133,0	117,6	114,8	92,0	55,6	90,8
Muslimani	468,3	115,3	165,1	139,4	83,8	10,8	114,3
Nemci	111,5	31,4	62,5	58,35	97,5	75,4	104,2
Romi	112,7	16,7	507,8	222,4	85,2	114,4	136,5
Rumuni	94,5	99,7	96,5	93,5	78,8	81,7	84,8
Rusi	58,7	89,2	68,0	58,2	89,6	104,6	125,5
Rusini	104,6	108,2	80,3	95,9	91,4	88,1	89,6
Slovaci	102,6	103,7	98,6	95,4	91,2	88,4	89,4
Slovenci	98,7	96,3	80,0	75,2	66,6	63,8	79,0
Ukrajinci	/	/	/	97,8	91,3	106,2	91,6
Turci	2848,8	81,5	41,0	76,2	5,5	68,2	123,9
Hrvati	102,0	113,4	94,1	80,8	65,2	72,5	82,0
Cincari	/	/		/	/	/	82,9
Crnogorci	115,0	121,7	119,9	117,4	80,7	58,1	55,8
Šokci	/	/	/	/	/	41,3	84,7
Česi	88,0	86,3	80,8	77,7	82,9	82,7	82,5
Muslimani/Bošnjaci	468,3	115,3	165,1	139,4	83,8	86,3	107,7
Rusini/Ukrajinci	104,6	108,2	103,4	95,3	91,4	92,1	90,1
Hrvati/Bunjevci/Šokci	102,0	113,4	94,1	80,8	80,7	75,8	82,3

Napomena: Iz razloga koji su opisani u metodološkim problemima etnostatiističke evidencije, za potrebe klsterske analize su izdvojena tri zbirna modaliteta za koje je moguće obezbediti podatke u kontinuitetu.

Grafikon 1: Rezultat hijerarhijske klaster analize metodom Ward Linkage¹⁰ na originalnim podacima indeksa rasta stanovništva Srbije prema nacionalnosti

Figure 1: The result of hierarchical cluster analysis (Ward Linkage method) to the original data of the growth index of the population of Serbia, according to declared nationality

Prvi model karakterišu ravnomerne ili blago varijabilne promene indeksa rasta u oba smera, čija kauzalnost je utemeljena na interpretabilnim demografskim trendovima izvedenim na osnovu podataka popisne i vitalne statistike. Na nisku varijabilnost indeksa rasta Srba, Bugara, Bunjevaca, Mađara, Makedonaca, Rumuna, Rusa, Rusina, Slovaka, Slovenaca, Ukrajinaca, Hrvata, Čeha, uticali su relativna stabilnost pri ispoljavanju nacionalnog identiteta u popisima stanovništva sa jedne,¹¹ i relativno linearni trendovi prirodnog priraštaja i migracija druge strane. Kontinuirano i ravnomerno opadanje

broja stanovnika u posmatranom periodu beležimo kod Slovenaca,¹² Rumuna, Rusa i Čeha, dok polulacionu dinamiku Srba, Makedonca, Mađara, Bugara, Rusina, Slovaka i Hrvata karakterišu prvobitni blagi porast, a zatim opadanje stanovništva do kraja posmatranog perioda (Tabela 2).

Sa druge strane, na osnovu rezultata hijerarhijske klasterne analize i standardne devijacije izdvajaju se etničke zajednice koje karakterišu varijabilni modeli populacione dinamike. Dobijeni rang vrednosti standardne devijacije u odnosu na aritmetičku sredinu indeksa

10 Za merenje sličnosti varijacija je korišćen model kvadratne euklidske distance.

11 Niska varijabilnost i linearni trendovi indeksa rasta navedenih etničkih grupa koji su iskazani u rezultatima istraživanja ne isključuju etničku mimikriju i određenog broja njihovih pripadnika u okolnostima pod kojima su sprovedeni popisi stanovništva, iako se ove grupe ne mogu okarakterisati kao flotantne.

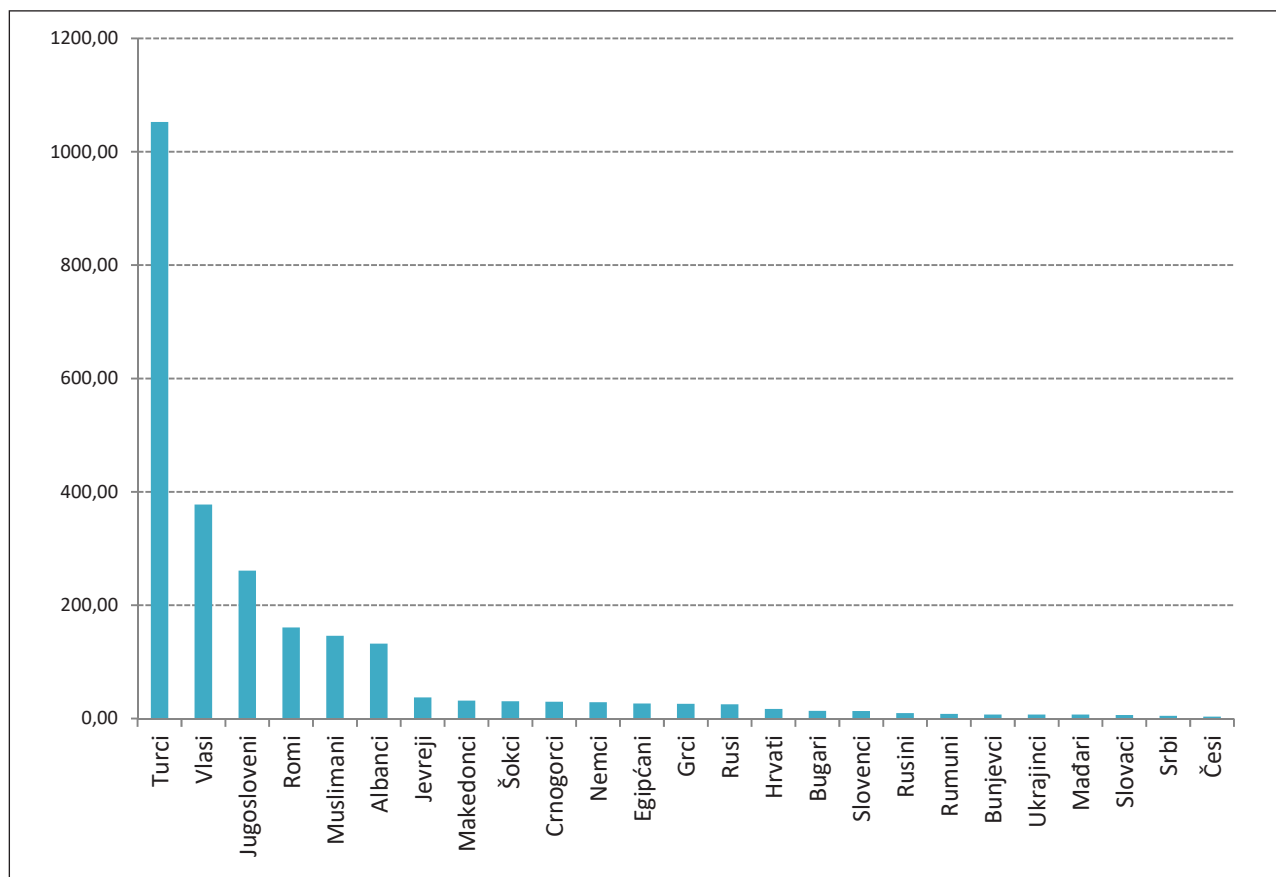
12 Slovenačko stanovništvo u Srbiji je već duže vreme zahvaćeno depopulacijom usled nedovoljnog rađanja, koje im ne obezbeđuje ni prostu reprodukciju, što pokazuju proračuni na osnovu podataka vitalne statistike. Slovenačka populacija u Srbiji je ostvarila negativan prirodni priraštaj već sredinom 60-tih godina, što se podudara sa prvim značajnim padom broja Slovenaca u Srbiji (Knežević, 2012, 181).

Tabela 3: Klsterska pripadnost etničkih grupa prema indeksu rasta u ponuđenim višeklsterskim rešenjima
Table 3: Cluster affiliation of ethnic groups, according to growth index in the multiple choice clusters

	5 klastera	4 klastera	3 klastera	2 klastera
Srbi	1	1	1	1
Albanci	2	2	1	1
Bugari	1	1	1	1
Vlasi	3	3	2	2
Grci	1	1	1	1
Jevreji	1	1	1	1
Jugosloveni	4	4	3	2
Mađari	1	1	1	1
Makedonci	1	1	1	1
Muslimani/Bošnjaci	1	1	1	1
Nemci	1	1	1	1
Romi	5	4	3	2
Rumuni	1	1	1	1
Rusi	1	1	1	1
Rusini/Ukrajinci	1	1	1	1
Slovaci	1	1	1	1
Slovinci	1	1	1	1
Turci	1	1	1	1
Hrvati/Bunjevci/Šokci	1	1	1	1
Crnogorci	1	1	1	1
Česi	1	1	1	1

Tabela 4: Standardna devijacija indeksa rasta po nacionalnosti u periodu 1948–2011.
Table 4: The standard deviation of the growth index by declared nationality, 1948–2011.

	StDev		StDev
UKUPNO	10,3	Grci	25,8
Turci	1052,4	Rusi	25,0
Vlasi	377,6	Hrvati	16,9
Jugosloveni	260,9	Bugari	13,5
Romi	160,7	Slovinci	13,4
Muslimani	145,8	Rusini	9,7
Albanci	132,2	Rumuni	8,1
Jevreji	37,1	Bunjevci	7,0
Makedonci	31,7	Ukrajinci	7,0
Šokci	30,7	Mađari	7,0
Crnogorci	29,8	Slovaci	6,2
Nemci	28,8	Srbi	4,8
Egipćani	26,4	Česi	3,4

Grafikon 2: Standardna devijacija indeksa rasta po nacionalnosti u periodu 1948–2011.

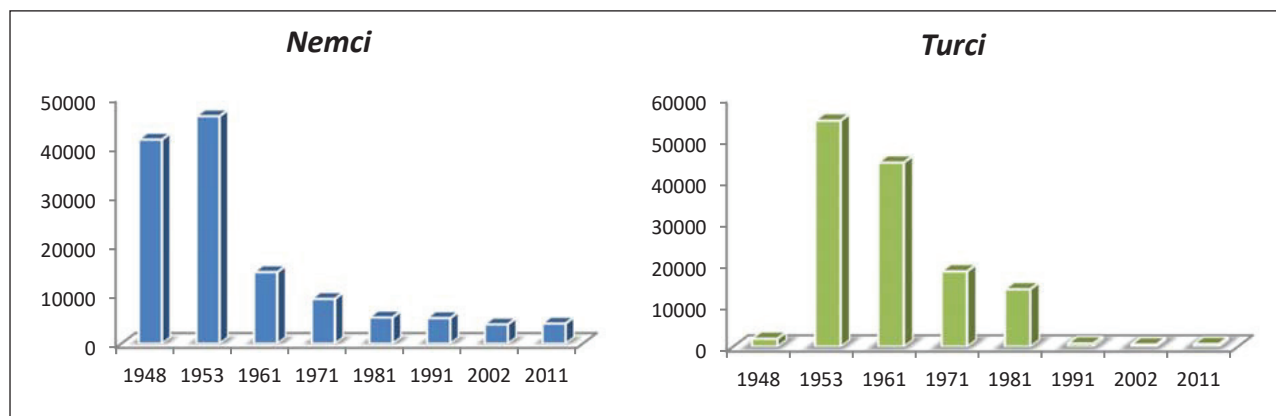
Figure 2: The standard deviation of the growth index by declared nationality, 1948–2011.

rasta za svaku nacionalnost u ukupnom periodu posmatranja izdvaja nekoliko etničkih grupa sa izraženim oscilacijama populacione dinamike (Tabela 4; Grafikon 2). Međutim, bilo bi neosnovano da svakoj statističkoj oscilaciji u populacionoj dinamici pripišemo flotantnost određenoj etničkoj grupi. Iako ponuđena višeklasterska rešenja i vrednosti standardnih devijacija jasno izdvajaju klustere varijabilnih etničkih grupa (Tabele 3 i 4), moramo imati na umu da *opseg varijabilnosti ne može biti osnova za kvalitativno razdvajanje klastera flotantnih etničkih grupa* jer ispunjava samo numrički princip grupisanja. S obzirom da je varijabilnost flotantnih etničkih grupa primarno determinisana promenom stava pri nacionalnom deklarisanju u popisima stanovništva (čiji uzroci se nalaze u širokom spektru socio-kulturnih, po-

litičkih i ekonomskih faktora), neophodno je iz klastera varijabilnih etničkih grupa izdvojiti one čija je varijabilnost mogla biti pod uticajima promena metodoloških rešenja etnostatističke evidencije, izmena statističkih nomenklatura nacionalnosti ili primene međudržavnih sporazuma o preseljavanju stanovništva. Osnovne karakteristike ovog tipa varijabilnosti su predvidljivost i mogućnost rekonstrukcije demografskih trendova.

Tako se, kao rezultat nacionalne politike u posleratnoj socijalističkoj Jugoslaviji, pristupilo *uvođenju novih metodoloških rešenja* u popis stanovništva koja su se neposredno odrazila na dinamiku kretanja Muslimana,¹³ Jugoslovena i regionalno opredeljenih što pokazuju značajne oscilacije indeksa rasta u periodu 1948–1961. godine (Tabela 2).

13 U popisu 1948. godine Muslimani su tretirani kao lica jugoslovenskog porekla „bez vere“, pri čemu su se mogli izjašnjavati kao Srbi-muslimani (87.637), Hrvati-muslimani (444) i neopredeljeni-muslimani (17.315). U popisu 1953. godine ukinuta je kategorija Jugoslovena-muslimana i uvedena kategorija Jugosloven-neopredeljen. Indeks rasta od 468,3 u ovom periodu ukazuje na transfer stanovništva iz prethodne kategorije Jugosloven-musliman, pri čemu intenzitet rasta ukazuje da se 1953. godine među Jugoslovenima-neopredeljenima našao i određeni broj flotantnih etničkih grupa. Poptpunom identifikacijom religioznog sa nacionalnim obeležjem, od 1961. godine odvija se ubrzani proces etničke konsolidacije Muslimana u smislu etničke pripadnosti, odnosno njihove pojave kao naroda (Radovanović, Radovanović, 1998). Uvođenje modaliteta Bošnjak u popis 2002. godine uticalo je na značajno opadanje broja Muslimana čiji je indeks rasta u odnosu na 1991. godinu je iznosio svega 10,8 (Tabela 2).

Grafikon 3: Kretanje broja Nemaca i Turaka u Srbiji, 1948–2011.
Figure 3: The number of declared Germans and Turks in Serbia, 1948–2011.

Izmena statističke nomenklature nacionalnosti u smislu uvođenja novih modaliteta su takode uticale na dinamiku i varijabilnost etničkih grupa koje su do određenog perioda prikazivane zbirno. Tako su od popisa 1971. godine Ukrajinci prikazivani odvojeno od Rusina, od popisa 1991. godine Bunjevci i Šokci odvojeno od Hrvata, dok je uvođenje modaliteta Egipćana, (a od 2002. godine i Aškalija) neznatno uticalo na broj deklariranih Roma, odnosno Albanaca.

Jedan od uzroka varijabilnosti koji je snažno uticao na pokazatelje porasta stanovništva određenih nacionalnosti, a koji nije uslovljen demografskim trendovima ili raznim metodološkim rešenjima popisne statistike, predstavljale su i aktivnosti države koje su bile usmerene na ciljane migracione transfere uvođenjem mogućnosti optiranja. Kao primer se mogu navesti *ugovori o preseljavanju stanovništva između FNR Jugoslavije, Grčke i Turske*, (Ugovor iz 1953. godine iz Ankare, i 1954. godine iz Bleda),¹⁴ kao i protokol između vlada FNR Jugoslavije i SR Nemačke o uzajamnom obaveštavanju o naturalizaciji državljanima dve zemlje iz 1954. godine (stupio na snagu 13. januara 1955. godine)¹⁵ kojim je regulisano

iseljavanje pripadnika nemačke nacionalne manjine i gubitak jugoslovenskog državljanstva (Grafikon 3).

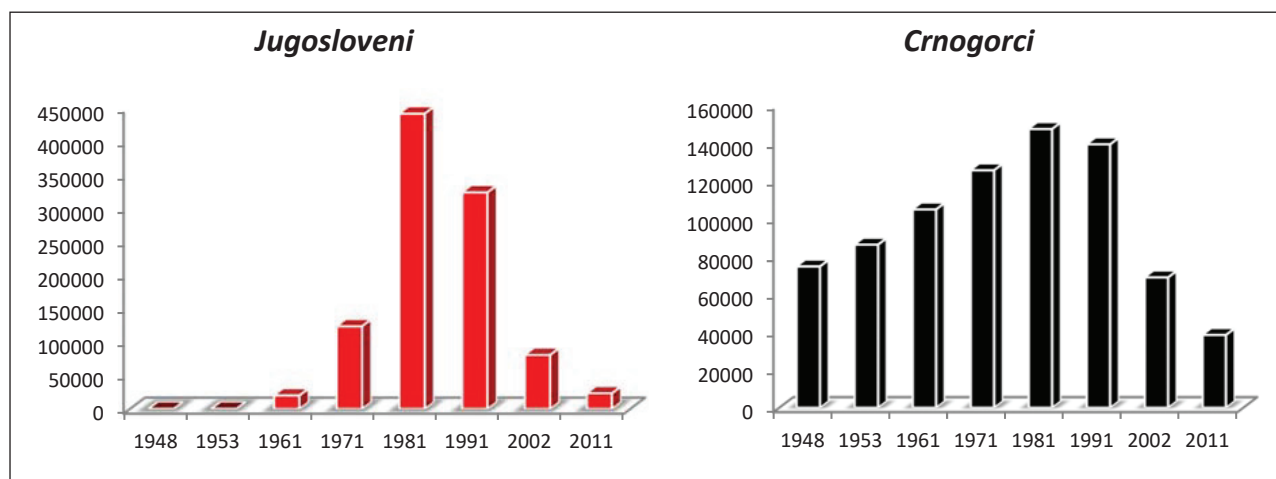
Analiza dinamike stanovništva Srbije prema nacionalnoj pripadnosti pokazuje značajna odstupanja indeksa rasta albanskog stanovništva koja su evidentirana u međupopisnim periodima od 1991–2011. godine. Razlozi varijabilnosti se ne mogu tražiti u flotantnom ponašanju albanskog stanovništva, čija je dinamika u periodu od 1948–1981. godine imala linearan i demografski objašnjiv trend usled visokih vrednosti nataliteta i prirodnog priraštaja. Međutim, albansko stanovništvo u Srbiji je iz političkih razloga bojkotovalo popise 1991. i 2011. godine što se direktno odrazilo na pokazatelja porasta.¹⁶ Dobijeni rezultati pokazuju da je u akcijama bojkota vladala gotovo potpuna disciplina među albanskim stanovništvom, što indirektno svodi pojavu flotantnosti na statistički minimum.

Ideološko-politički pristup nacionalnoj identifikaciji stanovništva u Srbiji je najizraženiji u kretanju broja deklariranih Jugoslovena. U početnim godinama posmatranja promenljivo kretanje broja Jugoslovena je bilo u tesnoj vezi sa uvođenjem Muslimana u statističku nomenklaturu

14 Prema navedenom ugovoru turska ambasada u Beogradu izdavala je dozvole o turskoj nacionalnoj pripadnosti koja se sticala samo na osnovu poznavanja desetak turskih reči, otpusta iz državljanstva Jugoslavije, zahteva za spajanjem porodica (pri čemu su porodice shvatanje u najširem smislu) i pripadnosti islamskoj veroispovesti (Pavlović, 2015, 588). Opravdana je hipoteza da je u ovom sporazumu svoju šansu za iseljenje iz Jugoslavije iskoristio daleko veći broj pripadnika etničkih grupa koje u užem smislu nisu imale etničke veze sa Turcima. U prilog tome idu rezultati standardne devijacije (Tabela 4; Grafikon 2) i nagli porast indeksa rasta deklariranih Turaka u Srbiji koji je u međupopisnom periodu 1948–1953. godine iznosio 2.849 (Tabela 2), što ukazuje na masovnu etničku mimikriju muslimanskog stanovništva, pretežno iz oblasti Starog Vlaha i Raške, ali i dela albanskog stanovništva.

15 Ovome je prethodila jedna decenija nastojanja novih jugoslovenskih vlasti da se u posleratnim godinama trajno reši pripadnika nemačke nacionalne manjine kojoj su zakonski uskraćivana osnovna građanska i ljudska prava, iz čega su izuzeti „oni Nemci koji su se borili na strani NOP-a, pomagali ga, ili se za vreme rata nisu deklarirali kao Nemci, kao i Nemci u mešovitim brakovima“ (Janjetović, 2010, 7). Period realizacije pomenutog protokola se poklapa sa značajnim padom broja Nemaca u Srbiji u međupopisnom periodu 1953–1961. godine kada je indeks rasta iznosio 31,4 što ukazuje na varijabilnost čiji uzrok ne može biti objašnjen ni trendom prirodnog kretanja, ni flotantnim ponašanjem Nemaca pri nacionalnoj deklaraciji.

16 1991. godine je u Srbiji popisano ukupno 24.497 Albanaca, od čega 15.406 u Centralnoj Srbiji i Vojvodini. Već 2002. godine u Centralnoj Srbiji i Vojvodini je popisano 61.647 Albanaca čija je najveća koncentracija bila u opštinama Preševo i Bujanovac. Ovaj podatak se smatra relativno pouzdanim jer nije vođena kampanja bojkota popisa usled novih političkih okolnosti koje su podrazumevale, između ostalog, i amnestiju za sve učesnike prethodno izvedene oružane pobune na jugu Srbije. Međutim, popis stanovništava 2011. godine je ponovo bio obeležen bojkotom albanskog stanovništva što se neposredno odrazilo na pokazatelje porasta.

Grafikon 4: Kretanje broja Jugoslovena i Crnogoraca u Srbiji, 1948–2011.

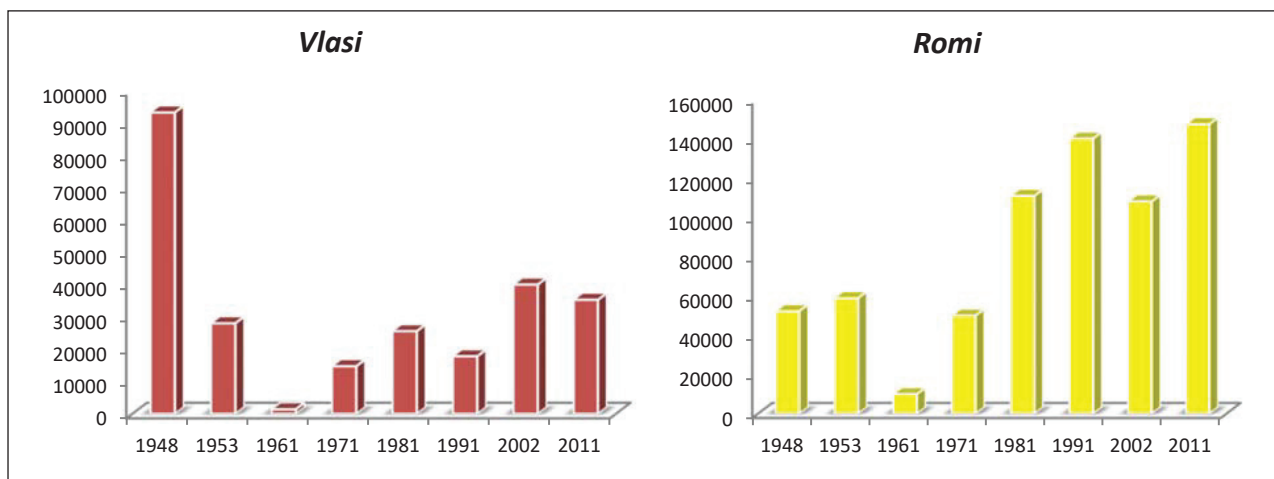
Figure 4: The number of declared Yugoslavs and Montenegrins in Serbia, 1948–2011.

nacionalnosti. Od 1961. godine kategorija Jugosloven skoro potpuno gubi pređašnje etnonacionalno i civilizacijsko značenje, i dobija obeležje flotantne i nedefinisane populacije, na šta upućuje i svrstavanje Jugoslovena u popisima od 1961–1981. godine u kategoriju 'nacionalno neopredeljenih'. Od popisa 1991. godine Jugosloveni se svrstavaju u kategoriju nacionalno 'opredeljenih', uz objašnjenje da će se u redosledu klasifikacije naći iza naroda, a ispred narodnosti, i to bez ikakve bliže odrednice šta se podrazumeva pod pojmom Jugosloven (Radovanović, 1995, 189). Statističke oscilacije broja deklariranih Jugoslovena imaju objašnjenje u promenama metodoloških rešenja popisa, porastu udela etnički heterogenih brakova, ideološkom pristupu nacionalnoj deklaraciji, kao i etničkoj mimikriji u određenim društveno-političkim okolnostima. Međutim ekspanziju Jugoslovena koja je registrovana u popisu 1981. godine treba posmatrati iz šireg društvenog konteksta, pre svega kroz težnju dela mladog stanovništva za nadraštanjem sopstvene nacije i socio-kulturnu identifikaciju sa jugoslovenskom državom, naročito u vreme *new wave* pokreta s kraja 70-ih, i početka 80-ih godina. Navedeni razlozi su mogli uticati na nagli porast broja deklariranih Jugoslovena u Srbiji, čiji je maksimum zabeležen 1981. godine (441.941), dok je prema rezultatima poslednjeg sprovedenog popisa 2011. godine njihov broj bio približan onom iz 1961. godine (Grafikon 4).

Sa druge strane, kretanje broja deklariranih Crnogoraca u Srbiji je do 1991. godine imalo karakteristiku predvidivog linearnog trenda rasta koji je bio u korelaciji sa dinamikom prirodnog i migracionog kretanja. Međutim, rezultati popisa iz 2002. i 2011. godine pokazuju intenzivno opadanje broja Crnogoraca koji se ne može dovesti u vezu ni sa jednom komponentom demografskog razvitka, već isključivo sa promenom stava pri deklarisanju nacionalne pripadnosti koja je uzrokovana

novim političkim okolnostima, pre svega raspadom državne zajednice Srbije i Crne Gore, ali i izraženom, i danas aktuelnom polarizacijom stanovništva Crne Gore u vezi sa tumačenjem sopstvenog etničkog identiteta.

Kada govorimo statističkoj varijabilnosti prema nacionalnoj pripadnosti stanovništva Srbije, centarlna mesto zauzimaju Romi i Vlasi, čija dinamika pokazuje kontinuirane nepravilnosti usled učestalih promena stava o nacionalnoj pripadnosti u svim sprovedenim popisima posle Drugog svetskog rata. Primena subjektivnog kriterijuma, kao zvaničnog principa ispoljavanja etničkog identiteta, rezultirala je izraženim oscilacijama broja deklariranih Roma i Vlaha u svim međupopisnim periodima u kojima je nemoguće uspostaviti interpretabilne trendove populacione dinamike. Uzroci flotantnosti romskog i vlašskog stanovništva u Srbiji se razlikuju od ostalih etničkih grupa o kojima smo do sada govorili jer ona nije samo metodološkog karaktera, već proizilazi i iz specifičnih socio-kulturnih matrica Roma i Vlaha, koje su rezultat kompleksnog istorijsko-demografskog razvitka i društvenog konteksta u kome se on odvijao. Varijabilnost ovih grupa u etnostatističkoj evidenciji stanovništva Srbije posle Drugog svetskog rata nikada nije predstavljao *ad hoc* pojavu, već konstantno pravilo etničke mimikrije. Zato je nastojanje demografa, sociologa, antropologa, etnologa, istoričara i ostalih istarživača da, na osnovu podataka popisne i vitalne statistike, objektivno prikažu demografske karakteristike Roma i Vlaha najčešće bez uspeha. Međutim, daleko veći problem nastaje kada se na osnovu takvih rezultata istraživanja izvode zaključci koji predstavljaju integralne delove javnih politika, naročito onih koje definišu pravni i politički položaj ovih etničkih grupa. Prema prikazanim rezultatima hijerarhijske klasterne analize, a u ponuđenim višeklasterskim rešenjima (Tabela 3), već u dvoklasterskom rešenju Romi i Vlasi

Grafikon 5: Kretanje broja Vlaha i Roma u Srbiji, 1948–2011.

Figure 5: The number of declared Vlachs and Roma in Serbia, 1948–2011.

su svrstani u drugi klaster prema varijabilnosti indeksa rasta, dok njihovu dinamiku karakterišu odsustvo bilo kakve pravilnosti, značajne oscilacije u međupopisnim periodima, nepredvidivost dinamike, i nemogućnost uspostavljanja i rekonstrukcije demografskih trendova (Grafikon 5, Tabele 1 i 2).

Iako je zajednička karakteristika vlašskog i romskog stanovništva u Srbiji izrazita labilnost pri nacionalnoj identifikaciji u popisima stanovništva, rezultati dosadašnjih etnodemografskih istraživanja, koji nisu bazirani samo na numeričkoj interpretaciji podataka zvanične statistike, pokazuju da se radi se o dve etničke grupe sa dijametralno suprotnim modelima reproduktivnog ponašanja, kao i izraženom dihotomijom većine demografskih pokazatelja. Romsku populaciju karakterišu visoke vrednosti nataliteta i prirodnog priraštaja, starosna struktura progresivnog tipa, niska prosečna satarost i starost majke pri prvorođenju, a visoka podudarnost očekivanog i ostvarenog broja dece, značajno učešće u reprodukciji mladih žena iz optimalnog fertilnog kontingenta i visoke vrednosti stope ukupnog fertiliteta (Knežević, 2010b; Radovanović, Knežević, 2014).

Sa druge strane Vlasi u Srbiji su suočeni sa dugoročnim opadanjem nataliteta (od kraja XIX veka) i negativnim prirodnim priraštajem od polovine XX veka. Svi demografski pokazatelji vlašskog stanovništva ukazuju na nepovratni proces demografske erozije, počev pokazatelja demografskog starenja (visoke prosečne starosti, indeksa starenja i regresivne starosne strukture), pa do izraženog odlaganja rađanja, prakse tzv. „sistema jednog deteta” i visokog udela žena iz fertilnog kontingenta koje ne učestvuju u reprodukciji, što je rezultiralo stopom ukupnog fertiliteta ispod 1.5, a čija je vrednost u demografskoj teoriji označena kao donja granica mogućnosti rehabilitacije fertiliteta (Knežević, 2013b).

Postoji još nekoliko osobina koje razlikuju ove dve etničke grupe. U smislu etničkog porekla Vlasi i Romi u Srbiji nemaju dodirnih tačaka. U geografskom smislu radi se o dve zajednice sa različitim prostornim razmeštajem. Prostorni razmeštaj Roma je disperzan i teško ga je pratiti jer nigde u Srbiji ne čine homogenu strukturu, već su kao specifično manjinsko stanovništvo razbacani u velikom broju naselja, najčešće u izolovanim delovima (Knežević, 2013a; Sabic et al, 2013). Sa druge strane, preko 99% Vlaha je skoncentrisano na prostoru istočne Srbije, ali prema popisnim podacima ni u jednoj opštini ne čine većinsko stanovništvo. Međutim, pitanje je koji su to faktori koji uslovljavaju zajedničku karakteristiku učestalog etničkog prikrivanja pri etnostatističkoj evidenciji ove dve etničke grupe?

Da su Romi i Vlasi stanovništvo koje se u pogledu smera i karakteristika etničke mimikrije razlikuje od ostalih manjinskih zajednica u Srbiji, potvrđuju rezultati svih popisa stanovništva posle Drugog svetskog rata. Sigurno je da osnovne razloge mimikrije treba tražiti u istorijskim iskustvima i socio-kulturološkim specifičnostima (Promitzer, 2004), ali ne treba zanemariti i činjenicu današnjeg društvenog položaja ovih grupa koji ima i neke zajedničke determinante, pre svega nepovoljnu obrazovnu i socio-ekonomsku strukturu, kao i nedostatak artikulisanih aktivnosti u pravcu ostvarivanja osnovnih građanskih prava kroz osnivanje relevantnih političkih i kulturnih organizacija.

Kada govorimo o Romima, značajan uticaj na flotantnost mogu imati veliko siromaštvo, nedovoljna društvena emancipacija, obostrana etnička distanca, ali i nepostojanje matične države koja bi zaštitila njihove interese. Romi u Srbiji su socijalno najugroženija etnička zajednica, a razmere egzistencijalnih problema sa kojima se suočavaju ne možemo prepoznati iz rezultata popisne statistike. O načinima na koji se ovi faktori

zajedno sa drugim sadržajima romskih etnokulturnih elemenata odražavaju na različite aspekte njihovog života možemo razmišljati samo hipotetički zbog česte sklonosti Roma ka promeni stava pri deklarisanju etničkih obeležja (Knežević, 2013a).

Sa druge strane, pitanje etničkog identiteta vlašskog stanovništva u Srbiji već više od jednog veka dominantna tema akademskih i političkih rasprava u Rumuniji sa tendencijom rumunizacije svih potomaka starobalkanskog romanofonog stanovništva na prostoru od Dunava do Istre na jednoj, i od južnog panonskog oboda do Korinskog zaliva na drugoj strani (Vâlsan, 1996; Zbucnea, 2002; Knežević, 2010a; Toarca, 2012). Tome ide u prilog i uslovljavanje Srbije prilikom dodele statusa kandidata za članstvu u Evropskoj Uniji od strane Rumunije koja je tražila napredak u ostvarivanju prava vlaške nacionalne manjine u istočnoj Srbiji, identifikujući je sa rumunskom nacionalnom manjinom koja je skoncentrisana u jugoistočnom Banatu, a koja u demografskom smislu nema nikakve sličnosti sa Vlasima istočne Srbije.

Flotantnost Vlaha u Srbiji je pojava novijeg datuma jer iz srpske popisne statistike XIX i početka XX veka doznajemo da je stanovništvo rumunskog maternjeg jezika u Kneževini i Kraljevini Srbiji u periodu 1834–1910. godine imalo gotovo stogodišnji linearni trend rasta koji nikada nije značajno oscilirao (izuzev 1900. godine),¹⁷ a relativno pouzdan broj je moguće dobiti i iz popisa 1921. godine. Proces etničke simbioze Vlaha i Srba u istočnoj Srbiji koji se odvijao prema potrebama i shvatanjima stanovništva je neraskidivo povezan sa dugom zajedničkom prošlošću. Medusobno povezivanje stanovništva nije potvrđivano samo rodbinskim vezama već i kroz ostale oblike svakodnevnog života koji su vremenom doprinosili stvaranju posebnog osećanja pripadništva Vlaha srpskoj etničkoj zajednici. Međutim, u to vreme nije bilo flotantnog ponašanja Vlaha o čemu svedoče i podaci tadašnje popisne statistike. Sa druge strane, uzroke flotantnosti Vlaha koja je evidentirana u popisima stanovništva socijalističke Jugoslavije nije moguće u potpunosti objasniti, pri čemu je primena subjektivnog kriterijuma pri deklaraciji etničkih obeležja samo način da Vlasi iskažu distancu prema vlastitom identitetu. Oscilacije u kretanju broja deklariranih Vlaha, kao i izražena alterofonija u korist srpskog jezika odredili su populacionu dinamiku ove zajednice kao izrazito nepravilnu, a rezultate demografskih istraživanja na osnovu podataka zvanične statistike nepouzdanim.

I na kraju treba istaći da metodološki problemi etnodemografskih proučavanja flotantnih etničkih grupa posebno dolaze do izražaja pri usaglašavanju podataka popisne i vitalne statistike na osnovu kojih se izvode demografski pokazatelji i trendovi. Poređenjem poda-

Tabela 5: Prirodni priraštaj (J) i apsolutni porast (R) broja stanovnika izabranih varijabilnih etničkih grupa u Srbiji, 2002–2011 (Izvor: Popis stanovništva Srbije (1948–2011), Demografska statistika (1950–2011))

Table 5: Natural increase (J) and the absolute growth (R) of selected varying ethnic groups in Serbia, 2002–2011.

	J	R
Albanci	7892	-55838
Crnogorci	-2139	-30522
Jugosloveni	383	-57418
Nemci	-812	163
Romi	21301	39501
Vlasi	-525	-4724

taka vitalne statistike o prirodnom priraštaju, i popisne statistike o apsolutnom porastu broja pripadnika izabranih varijabilnih etničkih grupa u Srbiji u poslednjem međupopisnom periodu, dolazimo do zaključka da ne postoji nikakva korelacija između ova dva pokazatelja (Tabela 5). To znači da ovi podaci, iako jedini i službeni, ne mogu činiti osnovu za uspostavljanje naučno utemeljenih demografskih trendova iz kojih bi trebalo izvoditi zaključke, naročito one koji bi direktno uticali različite aspekte pravnog, političkog, kulturnog, odnosno ukupnog društvenog položaja flotantnih etničkih grupa.

ZAKLJUČAK

Demografska proučavanja flotantnih etničkih grupa u Srbiji su u direktnoj vezi sa metodološkim problemima etnostatističke evidencije koji su uticali na kvalitet dobijenih podataka popisne i vitalne statistike o etničkim obeležjima stanovništva. Pojava flotantnih etničkih grupa u Srbiji ima najmanje dve dimenzije, statističko-činjeničnu i kauzalnu. U statističkom smislu, uzrok flotantnosti posmatranih grupa treba tražiti u primeni subjektivnog kriterijuma kao jedinog i zvaničnog principa etničke identifikacije u popisnoj i vitalnoj statistici, koja ostavlja mogućnost svakom licu da na postavljeno pitanje „otvorenog tipa“ (bez ponuđenih i sugestivnih odgovora), slobodno izrazi svoja nacionalna, verska i jezička obeležja, ili da se uopšte ne izjasni. Ovo rešenje je uvek bilo zagantovano Ustavom, kako u bivšoj Jugoslaviji, tako i u Republici Srbiji, pa su efekti etničke mimikrije dobili nedvosmisleni statistički odraz, posebno u dinamici onih etničkih grupa kod kojih je ona masovna i učestala od popisa do popisa,

17 Prema metodološkim rešenjima popisa 1900. godine, bilo je predviđeno da se pored stanovništva rumunskog maternjeg jezika evidentira i stanovništvo koje se služilo rumunskim i srpskim jezikom što je dovelo do primetnog opadanja u odnosu na broj iz 1895. godine. Tako je prema rezultatima iz 1900. godine ukupan broj stanovnika koji su izjavili rumunski maternji jezik bio 89.873, a bilingvalnog (srpsko-rumunskog) stanovništva 32.556, što je zbirno činilo 19% u ukupnom stanovništvu Kraljevine Srbije (Statistika Kraljevine Srbije, 1900; Knežević, 2013b, 153).

što ih determiniše kao „flotantne”. Druga dimenzija flotantnosti etničkih grupa je usmerena na širi društveni kontekst etničkog prikrivanja koje najčešće predstavlja refleks određenih okolnosti. Rezultati kvantitativnih istraživanja pokazatelja porasta stanovništva Srbije prema deklarisanom nacionalnosti u periodu 1948–2011. godine jasno grupišu nacionalne zajednice prema varijabilnosti indeksa rasta. Rezultati standardne devijacije indeksa rasta u posmatranom periodu pokazuju visoku varijabilnost kod šest nacionalnih zajednica (Turci, Vlasi, Jugosloveni, Romi, Muslimani i Albanci), dok su izvesna interpretabilna odstupanja prisutna kod Nemaca i Crnogoraca. Rezultati hijerarhijske klusterske analize pokazuju sličnost varijacija između Roma, Vlaha i Jugoslovena već u dvoklusterskom rešenju, dok se u četvrtom klasteru pojavljuju i Albanci. Rezultati koji su dobijeni kvantitativnim statističkim metodama potvrđuju prisustvo statističke varijabilnosti određenih etničkih grupa, ali ne mogu biti jedina osnova za kvalitativna istraživanja flotantnosti. Promene metodoloških rešenja etnostatističke evidencije, međudržavne sporazume o preseljavanju pripadnika određenih etničkih grupa i političku instrumentalizaciju zvanične statistike možemo tretirati kao institucionalno inicirane uzroke varijabilnosti određenih etničkih grupa, čiju populacionu dinamiku karakterišu predvidljivost i mogućnost rekonstrukcije demografskih trendova. Sa

druge strane, flotantnost Vlaha, Roma, Jugoslovena i Crnogoraca može se objasniti kompleksnim uticajem istorijskih, socio-kulturnih, ekonomskih i političkih faktora koji, u zavisnosti od opštih društvenih okolnosti, različito usmeravaju etno-nacionalnu identifikaciju pri statističkoj evidenciji. Osnovne karakteristike ovog tipa flotantnosti su kontinuirana varijabilnost trendova populacione dinamike, nepredvidljivost, dispariteti etničkih obeležja u okviru iste etničke grupe, razlike u deklaraciji etničkih obeležja pri registraciji vitalnih događaja iste osobe, kao i nemogućnost uspostavljanja objašnjivih demografskih trendova usled odsustva korelacije između vrednosti komponenata populacione dinamike i pokazatelja porasta stanovništva. Iako neslaganje „stvarnog” i deklarisanog etničkog identiteta predstavlja centralni problem u etnodemografskim istraživanjima, etnostatistička slika koja je zasnovana na rezultatima popisne i vitalne statistike se mora prihvatiti kao istorijska, politička i demografska realnost, i zvanično utvrđena statistička činjenica. Sa druge strane, prikazani rezultati eksplicitno ukazuju na kvalitativna ograničenja dostupnih podataka o flotantnim etničkim grupama koja moraju biti razmatrana sa određenom distancom, naročito kada se koriste kao osnova za kreiranje javnih politika koje definišu pravni, politički, ekonomski, socio-kulturni i opšti društveni položaj njenih pripadnika.

THE FLOATING ETHNIC GROUPS IN DEMOGRAPHIC RESEARCH –
METHODOLOGICAL ISSUES, APPROACHES AND EXAMPLES

Aleksandar KNEŽEVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Geography, Studentski Trg 3/III, 11000 Belgrade, Republic of Serbia
e-mail: knezevic@gef.bg.ac.rs

SUMMARY

Demographic research of the floating ethnic groups in Serbia are directly connected to the methodological problems of ethno-statistical evidence, that affect the quality of the census data, vital statistics and derived demographic trends. The usage of subjective criteria, as a official principle in expression of ethnic identity in census and vital statistics, gave rise to ethnic mimicry and created a floating ethnic groups, characterized by varying trends in population dynamics due to frequent changes in ethnic declaration. According to the results of quantitative research of population growth indicators according to declared nationality at the period 1948–2011, the ethnic groups are clustered by variability trends, that don't have a demographic explanation. The methodological changes of ethno statistical evidence, changes of statistical nomenclature of ethnic characteristics, the interstate agreements of resettling and political instrumentalization of census may cause statistical variability characterized by predictability, and the possibility of reconstruction of demographic trends. On the other side, there are the floating ethnic groups whose ethno-national identification was directed by complex influences of historical-civilization, socio-cultural, economic and political factors. The basic characteristics of this ethnic groups are continuous variability of demographic indicators, unpredictability of trends, disparities of ethnic characteristics within the same ethnic group, and absence of correlation between the components of population dynamics and indicators of population growth, which hinders the formation of explicable demographic trends.

Keywords: ethnic characteristics, census, vital statistics, ethnic mimicry, the floating ethnic groups, the variability in population dynamics

IZVORI I LITERATURA

- Blum, A. (2002):** Resistance to identity categorization in France. In: Kertzer, I. D. & D. Arel (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 121–147
- Bufon, M. (1997):** Države, narodi, manjšine: politično-geografski oris. *Geografski vestnik*, 69, 93–114.
- Chopin, I., Farkas, L. & C. Germanie (2014):** Ethnic Origin and Disability Data Collection in Europe: Measuring Inequality – Combating Discrimination. New York, Open Society Foundations.
- Coleman, D. (2012):** The Changing Face of Europe. In: Goldstone, A. J., Kaufmann, P. E. & M. Duffy Toft (Eds.): *Political Demography. How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics*. New York, Oxford University Press, 176–193.
- Courbage, Y. (1998):** Christians and Jews under Islam. Survey of the Statistical sources on Religion, Language (s), National and Ethnic Group in Europe. In Haug, W., Courbage, Y. & P. Compton (eds): *The demographic Characteristics of National Minorities in Central European States*. Strasbourg, Council of Europe Publications, 23–74.
- Demografska statistika (1950–2011).** Beograd, Savezni zavod za statistiku, Republički zavod za statistiku.
- Đurić, V. et al. (2014):** Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije. Beograd, Republički zavod za statistiku.
- Etnički mozaik Srbije (2004):** Etnički mozaik Srbije prema podacima popisa stanovništva 2002. Beograd, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore.
- Goldscheider, C. (2002):** Ethnic categorization in censuses: comparative observations from Israel, Canada, and the United States. In: Kertzer, I. D. & D. Arel (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 71–91.
- Hayden, R. (1993):** Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics. Washington, The University of Pittsburgh.
- Janjetović, Z. (2010):** O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca. Beograd, Društvo za srpsko-nemčku saradnju, 1–9.
- Janjić, D. (1988):** Država i nacija. Zagreb, Informator.
- Josipović, D. (2014):** Avtohtonost, etničnost, narodnost in definicija narodne manjšine. In: Kržišnik-Bukić, V. & D. Josipović (eds.): *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji*. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 9–34.
- Kertzer, I. D. & D. Arel (2002):** Census, identity formation, and the struggle for political power. In: Kertzer, I. D. & D. Arel (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–42.
- Knežević, A. (2005):** Stanovništvo Srbije prema nacionalnoj pripadnosti po rezultatima Popisa 2002. godine. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, LXXXV, 1. Beograd, SGD, 103–110.
- Knežević, A. (2010a):** Prilog etnodemografskom proučavanju Vlaha Istočne Srbije-nekoliko pristupa etničkom poreklu vlašskog stanovništva. U: *Teritorijalni aspekti razvoja Srbije i susednih zemalja*, Zbornik radova. Beograd, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, 259–265.
- Knežević, A. (2010b):** Romi (Cigani) u Beogradu-etnodemografska proučavanja. Beograd, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Knežević, A. (2011):** Metodološki problemi etnografske evidencije i etnodemografskih proučavanja stanovništva Srbije. *Demografija*, 8. Beograd, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za demografiju, 129–144.
- Knežević, A. (2012):** Slovenci u Srbiji. Prilog etnodemografskom proučavanju. *Annales-Series Historia et Sociologia*, 22, 2012, 1. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna Založba Annales, 171–186.
- Knežević, A. (2013a):** Demographic characteristics of Roma population in Belgrade as an indicator of their social integration. *Revista Română de Geografie Politică*, XV, 1. Oradea, University of Oradea, Department of Geography, Tourism and Territorial Planning, 43–55
- Knežević, A. (2013b):** Istorijakodemografske i etnodemografske osnove razvitka stanovništva Istočne Srbije. Doktorska disertacija. Beograd, Univerzitet u Beogradu-Geografski fakultet.
- Knežević, A. & N. Radić (2016):** Kategorizacija etničkog identiteta u popisima stanovništva: Između teorijskih shvatanja i statističke prakse. *Stanovništvo*, 54, 2, 59–81.
- Mrđen, S. (2002):** Narodnost u popisima-promenljiva i nestalna kategorija. *Stanovništvo*, 45, 1–4, 77–103.
- Pavlović, M. (2015):** Migracije stanovništva sa teritorije Srbije u Tursku u istorijskoj perspektivi. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXIII, 3, 581–593.
- Petit, V. (2013):** *Counting Populations, Understanding Societies – Towards an Interpretative Demography*. Dordrecht, Heidelberg, New York, London, Springer.
- Popis stanovništva Srbije (1948–2011).** Beograd, Savezni zavod za statistiku, Republički zavod za statistiku.
- Population of Russia 2003-2004. (2006):** Eleventh-twelfth annual demographic report. A. G. Vishnevsky (ed.). Moscow, Nauka.
- Promitzer, C. (2004):** (Ne-) Vidljivost skrivenih manjina na Balkanu-Neka teorijska zapažanja. *Skrivene manjine na Balkanu, Posebno izdanje*, 82. Beograd, Balkanološki institut SANU, 11–24.
- Radovanović, S. (1995):** Etnička struktura i maternji jezik stanovništva. *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991. Stanovništvo*, 47, 185–216.

Radovanović, S. (1996): Mogućnost korišćenja statističke građe za analizu etnografskih i etnodemografskih procesa. Zbornik radova Geografskog instituta Jovan Cvijić, 45. Beograd, SANU, 265–273.

Radovanović, S. (2002): Vlasi u popisima stanovništva Srbije. Ekološka istina-Zbornik radova. Donji Milanovac, Zavod za zaštitu zdravlja Timok, 542–545.

Radovanović, S. (2004): Religija kao činilac dinamičkih procesa u stanovništvu i njegovih etničkih i kulturno-civilizacijskih obeležja. Demografija, 1. Beograd, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za demografiju, 105–113.

Radovanović, S. (2005): Dva veka popisne statistike u Srbiji. Demografija, 2. Beograd, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za demografiju, 33–43.

Radovanović, S. (2007): Etnička struktura Kraljevine Jugoslavije u kontekstu nacionalne politike jugoslovenstva. Demografija, 4. Beograd, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za demografiju, 129–140.

Radovanović, S. & A. Knežević (2014): Romi u Srbiji. Beograd, Republički zavod za statistiku.

Radovanović, S. & M. Radovanović (1998): Muslimani u popisu stanovništva SR Jugoslavije 2001- predlog za klasifikaciju nacionalnosti. Statističar, 22, 9–18.

Sabic D. et al (2013): Belgrade Slums-Life or Survival on the Margins of Serbian Society. *Trames – A Journal of the Humanities and Social Sciences*. Tallinn, Estonian Academy of Sciences and Tartu University, 55–86.

Sentić, M. & D. Breznik (1968): Demografske karakteristike etničkih, religioznih i rasnih grupa. Stanovništvo, 6, 3-4. Beograd, Institut društvenih nauka-Centar za demografska istraživanja, 141–183.

Simon, P. (2007): 'Ethnic' statistics and data protection in the Council of Europe countries. Thematic report of the "European Commission against Racism and Intolerance (ECRI)". Strasbourg, Council of Europe.

Simon, P., Piche, V. & A. Gagnon (2015): Social Statistics and Ethnic Diversity. Cross-National Perspectives in Classifications and Identity Politics. Heidelberg, New York, Dordrecht, London, SpringerLink.com.

Snipp, C. M. (1989): American Indians: The First of the Land. New York, Sage.

Statističko odeljenje Ministarstva narodne privrede Kraljevine Srbije (1900): Statistika Kraljevine Srbije, knj. XXIV. Beograd.

Toarca, I. (2012): Comunitatea românească din estul Serbiei: Studiu geografic. Bucuresti, Lucrarea apare sub egida Institutului „Eudoxiu Hurmuzachi” pentru Români de Pretutindeni, 1–281.

United Nations (2006): Recommendations for the 2010 Censuses of Population and Housing. Conference of European Statisticians. New York, Geneva.

Vâlsan, G. (1996): Români din Bulgaria si Serbia. Craiova, Scrisul românesc.

Zbucă G. (2002): Români Timoceni-scurtă istorie. Timișoara, Editura Mirton.